

26. Ракитов Л.И. Историческое познание. – М.: Политиздат, 1982. – 302 с.
27. Савельева Й., Полетаев А. История как знание о прошлом // Логос. – 2000. – № 2. – С. 66.
28. Філософський словник соціальних термінів / Під. заг. ред. Андрущенко В.П. – К.; Харків, 2002. – 670 с.
29. Философский словарь / Под. ред. И.Т. Фролова. – М.: Изд-во «Политич. литературы», 1987. – 588 с.
30. Философская энциклопедия / Под ред. З.Ф. Губского. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 576 с.
31. Халперн Д. Психология критического мышления. 4-е изд. – М.: Питер, 2000. – 503 с.
32. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

СКВОРЕЦЬ В.О.

ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проблема походження громадянського суспільства є актуальною як в науковому, так і в практичному плані. Наукова дискусія в Росії засвідчила, що серед відомих соціологів склалися суперечливі погляди на громадянське суспільство: одні вважають, що його зовсім немає і бути не може в сучасній Росії, інші говорять про його ембріон, треті говорять про низький рівень його розвитку [8, с.122]. Не дивно, що громадянське суспільство “належить до категорій явищ, в осмисленні яких поки що не досягнута необхідна теоретична ясність” [4, с.104]. За цих умов єдиної думки щодо генези громадянського суспільства теж бути не може, а ця проблема потребує уваги науковців. Не менш гостро постає і практичний аспект цієї проблеми. Українське суспільствознавство, на думку В.А. Моргуна, ще не вповні усвідомило, що теорія і практика розбудови громадянського суспільства – це вже не стільки тема наукового пошуку, скільки ключова суспільно-політична проблема [20, с.185]. Вирішення проблеми генези громадянського суспільства сприятиме поглибленню розуміння сутності та змісту цього складного соціального феномена, визначенню детермінант оптимізації його розвитку в Україні.

В історії філософської думки знайшли відображення деякі уявлення про генезу громадянського суспільства, але цілісного соціально-філософського аналізу цієї проблеми ми не знаходимо. Спираючись на теорію суспільного договору, Джон Локк так пояснював утворення громадянського суспільства: “Виходить, коли будь-яке число людей так об’єднане в суспільство, що кожний із них відмовляється від своєї виконавчої влади, притаманної йому за законом природи, і передає її суспільству, то тоді і тільки тоді існує політичне або громадянське суспільство” [14, с.199]. Отже, у вченні Локка виникнення громадянського суспільства пов’язується зі згодою об’єднання людей на визнання державної влади.

Ж.-Ж. Руссо пов’язує виникнення громадянського суспільства із появою приватної власності на землю: “Перший, хто, обгородивши ділянку землі, придумав заявити: «Це моє!», і знайшов людей досить простодушних, щоб тому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства”. Далі мислитель вказує, що поява приватної власності стала “останньою межею природного стану, що відділяла його від суспільного” [24, с.106]. Таким чином, мислителі Нового часу вбачали дві основи для розвитку громадянського суспільства: свободу і приватну власність.

Абсолютно протилежні позиції щодо виникнення громадянського суспільства зустрічаємо в поглядах Г. Гегеля і К. Маркса. У роботі “До критики гегелівської філософії права” К. Маркс відображає дві позиції у визначенні співвідношення “громадянське суспільство – держава”: Г. Гегель вважав, що держава створює громадянське суспільство, а К. Маркс, навпаки, – що громадянське суспільство створює державу [16, с.211,212]. Аналіз цих поглядів дає підставу задуматися над витоками різних уявлень про громадянське суспільство в сучасній соціології.

Г. Гегель і К. Маркс стали спадкоємцями двох протилежних підходів до уявлень про громадянське суспільство: поглядів Арістотеля і поглядів Жана Бодена. Спадкоємці арістотелівської традиції, яку продовжив Г. Гегель, стоять на тому, що громадянське суспільство пов’язане з демократією (або правовою державою). Нашадки боденівської традиції, у розви-

ток якої зробив значний внесок К. Маркс, пов'язують громадянське суспільство із будь-якою державою взагалі.

У сучасній західній соціології громадянське суспільство розглядається у взаємозв'язку з демократією [11, с.15-16], як “форма соціальної організації”, що характерна для сучасної західної демократії і виступає стандартом організації суспільного життя [7, с.214], як велика частина публічного життєвого світу, на якому ґрунтується сучасна соціальна організація [1, с.39,40]. Таким чином, у західній соціології уявлення про громадянське суспільство розвиваються в руслі аристотелівської традиції. Походження громадянського суспільства пов'язується з утведженням буржуазної демократії в країнах Західної Європи в період Нового часу. Важче дається західним соціологам пояснення походження громадянського суспільства в пострадянських республіках. Ставлячи питання, чи може “неіснуюче при тоталітаризмі громадянське суспільство” сприяти своєму власному усталенню, американські вчені Ендрю Арато і Джин Коген зауважують, що самодіяльні рухи, різні ініціативні групи, об'єднання та громадські організації, що в останні роки приводили в рух суспільство, були відмінні як від існуючих на Заході латентних мереж суцільної автономізації, так і від інституціоналізованих структур громадянського суспільства, а тому пропонують розрізняти громадянське суспільство як процес або рух (у стані становлення) і як інституцію (сформоване, інституціоналізоване) [2, с.25,27]. Очевидно, таке пояснення покликане забезпечити зв'язок між уявною сутністю громадянського суспільства і його генезою, бо трансформація суспільства в східноєвропейських країнах обумовлена діями певних суспільних сил, і їх роль подібна до впливу громадянського суспільства на державу.

У сучасній російській соціології склалися два підходи до уявлень про громадянське суспільство та його генезу, що відображають відповідно розвиток аристотелівської та боденівської традиції. У руслі аристотелівської традиції розглядають громадянське суспільство К.С. Гаджиев [5], І.К. Калінін [9], Ю.М. Резнік [23], В.Г. Хорос [27] та ін. вчені, які вважають, що громадянське суспільство на Заході з'явилося в період Нового часу, а в Росії його розвиток було перервано в 1917 р. і тепер відбувається процес його зародження або відродження. Вони розглядають становлення громадянського суспільства “як складову частину загальносвітового процесу модернізації, переходу від традиційного суспільства до сучасного, від аграрного до індустріального” [27, с.89]. К.С. Гаджиев стверджує, що говорити про громадянське суспільство можна лише з моменту появи громадянина як самостійного, що усвідомлює себе таким, індивідуального члена суспільства, наділеного певним комплексом прав і свобод, і в той же час здатного нести перед ним моральну та іншу відповідальність за свої дії [5, с.62].

Аналізуючи становлення громадянського суспільства в сучасній Росії, В.Г. Хорос зазначає, що здавалося б логічним “приміряти” його до розвинутих, класичних форм такого суспільства на Заході, але таке порівняння буде недостатньо продуктивним, бо громадянське суспільство на Заході було “історично першим”, впливало на наступні аналогічні утворення в інших регіонах і відрізняється від них як за своєю генезою, так і за типом. “За генезою, – адже громадянське суспільство на Заході формувалося протягом тривалого історичного періоду (починаючи приблизно з XII – XIII століть) методом спроб і помилок, органічно виростаючи із архаїчних інститутів, які коригувалися і пристосовувалися до потреб суспільства, що ускладнювалося. В інших регіонах громадянське суспільство у власному сенсі слова стало створюватися значно пізніше (XIX – XX століття) і багато в чому свідомо, під впливом західного прикладу, за західним зразком. За типом – оскільки громадянське суспільство на Заході розвивалося в рамках антично-християнської цивілізації з її специфічними традиціями (наприклад, римського права), а також у певних історичних умовах, коли держава виявилася відносно слабкою і суспільство було вимушене (або отримало можливість) створити різні автономні форми співжиття (міста, гільдії, цехи та ін.). Все це привело до характерного для євро-американського регіону типу громадянського суспільства, головними (і взаємозв'язаними) опорами якого є Приватна власність і Особистість. І хоча така модель стала переноситися в інші регіони світу, вона там потрапляла в інший соціокультурний контекст, в інші історичні традиції (пов'язані перш за все з більш вагомою роллю держави), що, природно, приводило до модифікації, часом значної, місцевих форм громадянського суспільства” [27]. Ця цитата висвітлює специфіку уявлень про витоки громадянського суспільства. Для країн Заходу ці витоки вбачаються в різних авто-

номних формах співжиття, які є наслідком внутрішнього розвитку цих соціумів. Для інших регіонів громадянське суспільство виступає як модель суспільної організації, що є не стільки результатом внутрішнього розвитку, як результатом перенесення на національний ґрунт прогресивних форм суспільної організації з метою модернізації соціума.

Традиції самоврядування на Русі (вікові традиції Новгород та Пскова), у Московії та Росії (багатовікове існування селянської общини, яку з великими потугами та невеликими успіхами прагнув ліквідувати П.А. Століпін) нагадують, що і в Росії були сильні внутрішні чинники суспільної самоорганізації. Очевидно, генезу громадянського суспільства в Росії треба досліджувати перш за все як процес внутрішнього розвитку соціуму, а вже потім визначати вплив зовнішніх чинників.

Другий напрям дослідників громадянського суспільства в сучасній російській соціології дотримується боденівської традиції, що розглядає громадянське суспільство у невід'ємному зв'язку з державою і пов'язує його виникнення з появою держави. Л.С. Мамут розглядає державу і громадянське суспільство як два модуси суспільного буття (державний і недержавний), які інтегрують і виражають одне й те ж саме суспільство, але різними засобами. "Громадянське суспільство – іпостась будь-якого цивілізованого (заснованого на суспільному розподілі праці) людського співжиття. Воно було, є і завжди буде. Інша справа, що кожного разу громадянське суспільство виступає в певній конкретно-історичній формі" [15, с.94,98]. Про походження громадянського суспільства вчений відзначає, що соціум не знає такого деміурга, який виготовляє громадянське суспільство і, спорудивши його, дає йому ще й першопоштовх, що приведе це суспільство в рух. "Громадянське суспільство кристалізується, пульсує і рухається практичною енергією людей, які в ньому живуть і діють" [15, с.99].

А.В. Одинцова також вважає, що громадянське суспільство в тій чи іншій формі існувало завжди, приймаючи на кожному етапі історичного розвитку ту або іншу конкретно-історичну форму, охоплюючи більш або менш широкі маси населення, більш або менш широке коло суспільних відносин. "Критерієм віднесення суспільних відносин та інститутів до сфери громадянського суспільства є задоволення потреб, реалізація інтересів особи". У такому розумінні громадянське суспільство розвивається в руслі природно-історичного процесу, основні закономірності якого були детально викладені класиками марксизму [21, с.40-42]. Генеза і розвиток громадянського суспільства пов'язуються із соціокультурними чинниками, такими як поява нових видів потреб та зміна системи цінностей суспільства. Розвиток суспільних відносин, пов'язаних з потребами людей, визначає витоки громадянського суспільства: "на ранніх стадіях людської цивілізації задоволення системи потреб відбувалося в межах общини. Вона і була формою громадянського суспільства, адекватною тому рівню розвитку. У тій мірі, в якій індивід працював на благо общини, він мав право брати участь у вирішенні общинних справ" [21, с.43]. Отже, в уявленнях, що відносяться до боденівської традиції, генеза громадянського суспільства не тільки пов'язується з появою держави, але й упереджує виникнення держави.

У сучасній українській соціології картина уявлень про генезу громадянського суспільства дуже подібна до ситуації в соціології Росії. Вчені А. Карась [10], А. Колодій [12], В. Степаненко [25] та ін., спираючись на створені західними соціологами моделі громадянського суспільства, розглядають цей соціальний феномен і його генезу в руслі аристотелівської традиції. Боденівська традиція уявлень про громадянське суспільство та його генезу представлена роботами В.А. Моргуна [19; 20], Ю.В. Павленка [22], В.І. Шинкарука [28].

В.А. Моргун зробив висновок про відсутність науково обґрунтованої типології громадянського суспільства і пояснює витоки "типологічної безпорадності сучасних дослідників громадянського суспільства" недосконалістю "їхніх теоретико-методологічних підходів", що виявляється у їхній схильності до розгляду громадянського суспільства виключно як буржуазної демократії та їх намаганнях відокремити його від держави. Вчений зазначає, що "навіть з точки зору формальної типології, де тільки та за яких часів були громадяни, точніше, держави, які визнавали громадянство своїх підданих, там уже можна говорити про громадянське суспільство. І розширення кола повноправних громадян можна вважати головним критерієм його розвитку" [19, с.173]. Критикуючи аристотелівську концепцію громадянського суспільства як виключно народної демократії, що породила догматичний підхід багатьох сучасних концепцій, В.А. Моргун відстоює боденівську концепцію, за якою тип громадянського суспільства

визначається типом держави, яка з початку свого виникнення виступає провідною психоісторичною формою самоорганізації народу. “І скільки нарахуємо типів держави, або, краще сказати, типів її співіснування з людиною і суспільством, стільки ж буде й типів громадянського суспільства” [19, с.174,175].

Дослідник ранньокласового суспільства Ю.В. Павленко розкриває глибокі історичні підвалини формування громадянського суспільства. “Підгрунття та елементи «громадянськості» у її первісних формах були притаманні давньому населенню України, як і іншим етносам середньої смуги Європи з найдавніших часів, принаймні з доби існування давньоземлеробської трипільської культури та давньоскотарської індоєвропейської спільноти. Тут спостерігаємо формування суспільних відносин на ґрунті автономних домогосподарств, над якими надбудовуються суспільно-політичні інститути племінної, а згодом і ранньодержавної влади” [22, с.8]. “Елементи громадянського суспільства у середньовічних формах виразніше прослідковуються за часів Київської Русі, зокрема у великих містах, де ми бачимо діяльність вічових органів міського самоврядування, які діяли паралельно з князівською адміністрацією, а з середини XII ст. часто-густо набували більшого значення, ніж остання” [22, с.9].

Короткий огляд підходів до проблеми генези громадянського суспільства в сучасній соціології свідчить, що ця проблема ще не вирішена, а її вирішення є однією з передумов, необхідних для внесення “теоретичної ясності” в саму сутність цього складного соціального феномена. У залежності від того, до якої філософської традиції уявлень про громадянське суспільство – аристотелівської чи боденівської – належить та чи інша концепція або модель, визначаються підходи до вирішення проблеми його генези. У концепціях аристотелівської традиції виникнення громадянського суспільства пов’язуються із буржуазною демократією, а в моделях боденівської традиції поява громадянського суспільства невіддільна від зародження держави. Ці відмінності обумовили утворення протилежних уявлень про існування або відсутність громадянського суспільства в сучасних країнах.

Уявляється, що проблема генези громадянського суспільства потребує більш глибокого дослідження з позицій матеріалістичної діалектики, що спираються на досягнення сучасної науки, у тому числі синергетики.

Метою цієї статті є спроба соціально-філософського дослідження генези громадянського суспільства як процесу самоорганізації суспільного життя.

Враховуючи обґрунтовану критику філософів про правомірність використання синергетики як методу дослідження соціальних процесів і щоб запобігти ситуації, коли “інтерес детермінує постановку мети і вибір засобів її досягнення” [3, с.80], треба визначити умови для використання синергетичних підходів у дослідженні соціальних процесів: 1) методологічною основою соціально-філософського дослідження є матеріалістична діалектика, а синергетика використовується як допоміжний засіб; 2) застосування синергетичного підходу в соціологічному дослідженні не повинно суперечити законам діалектики.

Методологічні основи діалектики самоорганізації (синергетики) розробив М.М. Моїсєєв, який обґрунтував синергетичну модель сучасної картини світу [18]. Вченому вдалося синтезувати здобутки матеріалістичної діалектики з досягненнями сучасної науки та теорією самоорганізації. Основоположним принципом його теорії є визнання єдності світу: “Єдиний процес розвитку охоплює неживу природу, живу речовину і суспільство. Ці три рівні організації матеріального світу – ланки одного ланцюга”. Єдиний процес світового розвитку має певну спрямованість – відбувається невинне ускладнення організації [18, с.35].

Для опису процесу генези громадянського суспільства з позицій діалектики самоорганізації доцільно використати створену М.М. Моїсєєвим модель механізму еволюції, враховуючи спорідненість створеного ним методу діалектики самоорганізації (синергетики) з матеріалістичною діалектикою: 1) обидва підходи визнають єдність матеріального світу; 2) обидва підходи визнають єдність законів розвитку неживої природи, живої речовини і суспільства, але ця єдність у першому підході пояснюється дією законів діалектики, а в другому – механізмами еволюції; 3) діалектико-синергетичний підхід М.М. Моїсєєва ґрунтується на фундаменті матеріалістичної діалектики. Вчений обґрунтував створення єдиної мови для опису єдиного процесу розвитку, що дозволяє наочно побачити генетичний зв’язок між його окремими фрагментами [18, с.35-43]. Основою такої мови стала “дарвінівська тріада” (мінливість, спадковість, відбір),

яку вчений використав у власній інтерпретації, надавши їй ширший зміст, ніж у еволюційній теорії, та пристосувавши її до теорії самоорганізації (синергетики).

Мінливістю вчений називає будь-які прояви стохастичності та невизначеності, бо вони складають природний зміст всіх процесів мікросвіту і мають місце на макрорівні, а тому виступають як “об’єктивна реальність нашого світу”. Вияви мінливості – випадковість та невизначеність – “проявляються не самі по собі, а в контексті необхідності, тобто законів, що керують рухом матерії і розвитком її організаційних форм” [18, с.36]. Дослідник вказує на роль мінливості в процесі самоорганізації: “хоча глибинний смисл мінливості часто буває незрозумілим, саме вона створює те «поле можливостей», з якого потім виникає багатоманіття організаційних форм, що спостерігаються та вивчаються нами, особливо довгоживучих утворень. Вона ж разом з тим слугує і причиною їхнього руйнування. Така діалектика самоорганізації (синергетики). Одні й ті ж фактори мінливості стимулюють і створення, і руйнування” [18, с.37].

Терміном спадковість вчений позначає “не тільки здатність матерії зберігати свої особливості, але й здатність змінюватися від минулого до майбутнього, здатність майбутнього залежати від минулого” [18, с.38].

В якості універсального принципу відбору в процесі самоорганізації матерії вчений виводить “узагальнений принцип дисипації”: “Якщо в цих конкретних умовах можливі кілька типів організації матерії, що узгоджуються з іншими принципами відбору, то реалізується та структура, яка відповідає мінімальному зростанню (або максимальному вибуванню) ентропії. Оскільки вибування ентропії можливе тільки за рахунок поглинання зовнішньої енергії і (або) речовини, то реалізуються ті із мисленно можливих (віртуальних) форм організації, які здатні максимальною мірою поглинути зовнішню енергію (або речовину)” [18, с.42,43].

Щоб забезпечити філософський рівень дослідження генези громадянського суспільства, треба паралельно використовувати мову матеріалістичної діалектики і мову діалектико-синергетичної моделі для аналізу одних і тих же процесів суспільної самоорганізації.

Дослідження суспільної самоорганізації треба починати з людини, бо “на зміну дослідницькій парадигмі, породженій епохою Просвітництва, поступово приходять розуміння того, що Людина – активний фактор Природи” [18, с.20]. Творцем всіх видів діяльності та форм самоорганізації завжди була людина. Кожна особистість прагне реалізувати себе у своїй діяльності, а тому завжди певною мірою прагне до свободи. “Свобода – притаманна людині специфічна здатність діяти відповідно до своїх цілей та інтересів, які виражають переважно не наявну (вже здійснену), а майбутню, головним чином можливу, реальність” [26, с.609]. Діяльність людини визначається її інтересами і потребами, а також її зв’язками із суспільством.

Г. Гегель розкрив діалектичну сутність зв’язків між індивідуальним і колективним: “У громадянському суспільстві кожен для себе – мета, все інше для нього ніщо. Однак без співвідношення з іншими він не може досягнути своїх цілей у всьому їхньому обсязі: ці інші суть тому засоби для мети особливого. Але особлива мета посередництвом співвідношення з іншими надає собі форми всезагального і задовольняє себе, задовольняючи разом з тим прагнення інших до блага” [6, с.447]. Цим поясненням великий мислитель зробив геніальне відкриття сутності діалектичного зв’язку людини і суспільства, що визначається діалектичною парою таких категорій, як індивідуальне і колективне. Це відкриття розкриває найбільш універсальне протиріччя суспільного розвитку.

З позицій матеріалістичної діалектики взаємодія індивідуальних і колективних потреб та інтересів виступає джерелом розвитку суспільних відносин, а сукупність вказаної взаємодії складає внутрішній зміст суспільного життя. Ця взаємодія детермінує утворення соціальних спільностей, суспільних відносин і соціальних цінностей, тобто визначає певні форми суспільної організації.

Вказана М.М. Моїсєєвим закономірність еволюції матеріального світу, що полягає в ускладненні форм самоорганізації, виразно простежується в усіх суспільних процесах (економічних, соціальних, політичних, етнічних, соціокультурних), що відображають різні різні форми суспільної самоорганізації.

Чому і як виникає громадянське суспільство?

Процес генези громадянського суспільства треба розглядати на основі тієї логічної лінії, що прослідковується в уявленнях Ю.В. Павленка: “громадянськість” – “елементи громадянського суспільства” – “громадянське суспільство” [22]. Формування “елементів громадянськості” вчений пов’язує з процесом “формування суспільних відносин на базі автономних домогосподарств” [22, с.8,9]. Домогосподарства характеризуються певною самостійністю і свободою їхніх власників. Власність стала тією основою, що створює спільні інтереси для власників, змушує їх об’єднуватися, поступившись другорядними інтересами, заради головного – збереження власності. Власність стала основою як для розвитку “громадянськості”, так і для розвитку “елементів громадянського суспільства”.

Наявність “елементів громадянського суспільства” відзначається Ю.В. Павленком у період державності [22, с.9]. Поява державної влади з притаманною їй сукупністю засобів впливу (державні органи, право, суд, військо, податки і т. д.) означало для домогосподарств і їхніх власників зміну умов існування. З одного боку, держава забезпечувала право власників домогосподарств на власність, а з іншого боку, обмежувала свободу цих власників (податками, правом, інтересами держави і т. д.). За цих умов спільним інтересом власників домогосподарств стає необхідність певного обмеження державної влади. Не випадково у всіх відомих пам’ятках права стародавніх держав обов’язковим елементом є правове регулювання майнових відносин, тобто інститут власності. Поява окремих, самостійних інтересів у держави і власників обумовила об’єктивну основу для утворення “елементів громадянського суспільства”, які завжди відіграють певну роль у захисті інтересів власників. В основі процесу суспільної самоорганізації лежить утворення соціальних спільностей, що зумовлено наявністю спільних потреб та інтересів. Суспільно-політична боротьба різних суспільних сил, об’єднань (“елементів громадянського суспільства”) завжди визначала напрямок розвитку суспільства, тобто виступала джерелом саморуху, саморозвитку і самоорганізації соціуму.

З позицій діалектики самоорганізації взаємодія індивідуальних і колективних потреб та інтересів виступає як історична необхідність впливу постійно діючих чинників соціальної детермінації, а мінливість проявляється в утворенні певних груп людей, колективів, об’єднань, соціальних спільностей і спільнот, на виникнення яких завжди значний вплив мають суб’єктивні чинники. Ця взаємодія постійно утворює “поле можливостей” для суспільної самоорганізації.

Індивідуальні та колективні потреби й інтереси певних людей і соціальних спільностей, що історично змінюються, належать до тих факторів суспільного розвитку, про які М.М. Моїсєєв говорив відносно самоорганізації матерії, що “одні й ті ж фактори мінливості стимулюють і створення і руйнування” [18, с.37].

Спадковість як “здатність майбутнього залежати від минулого” у суспільних процесах забезпечує історичний досвід, який є результатом попереднього суспільно-історичного розвитку і виступає основою для створення нових форм суспільної самоорганізації. Зміст поняття “історичний досвід” можна визначити за аналогією з поняттям “досвід”. “Досвід – результат практичної взаємодії людини з навколишнім світом, який виражається в знаннях і здібностях людини” [13, с.84]. Отже, історичний досвід – це результат практичної взаємодії суспільства з навколишнім світом, який виражається в знаннях і можливостях соціуму. Поєднання історичного досвіду як об’єктивної передумови певних подій і процесів і конкретних “елементів громадянського суспільства” як суб’єктивних носіїв історичного досвіду створює ситуацію вибору певних форм самоорганізації із наявного “поля можливостей”.

Які ж “фільтри відбору” форм суспільної самоорганізації? Очевидно, такими фільтрами виступають власність, влада і свобода людини. Саме від них залежить задоволення інтересів і потреб людини, саме вони лежать у основі всіх соціальних конфліктів. Вирішення будь-якого такого конфлікту завжди відбувається за активної участі “елементів громадянського суспільства” і державної влади, а його наслідком є утворення нової рівноваги соціально-класових сил, що фактично означає певну зміну форми суспільної самоорганізації.

Як же змінюються “елементи громадянського суспільства” і самоорганізація соціуму? Для дослідження зміни форм суспільної самоорганізації важливо мати уявлення про механізм утворення спільностей людей. Під соціальною спільністю розуміються великі та малі об’єднання людей, які займають у суспільстві однакове соціальне становище і мають схожі

соціальні ознаки [13, с.81]. Прагнучи до самореалізації, людина визначає спільні з іншими людьми потреби та інтереси, вступає з ними в спільну діяльність, що обумовлює утворення суспільних відносин і соціальних цінностей. Таким чином, роль інтеграторів суспільної самоорганізації відіграють потреби та інтереси, суспільні відносини та соціальні цінності.

З точки зору діалектико-синергетичного підходу зв'язок між формами самоорганізації матерії має більш складну структуру, ніж та, що визначена категорією “причинність”: “Тільки вся тріада – мінливість, спадковість і відбір – розкривають досить повно смисл терміна «причинність»” [18, с.38].

Взаємодія індивідуальних і колективних потреб та інтересів детермінує мінливість, спадковість і відбір не тільки в процесі утворення спільностей людей, суспільних відносин, соціальних цінностей, але і в процесі їх руйнування, коли ця єдність втрачає здатність забезпечувати нормальну життєдіяльність соціуму.

Як же відбувається перехід від “елементів громадянського суспільства” до безпосередньо “громадянського суспільства”? Такого переходу немає і бути не може, бо немає критерія, за яким можна було б відділити “елементи громадянського суспільства” від самого “громадянського суспільства”, яке навіть у сучасних країнах Заходу має фрагментарну структуру, що характеризується автономністю елементів. Описуючи недержавний модус суспільного буття, Л.С. Мамут зазначає, що його структуроутворюючий елемент – мережа однорівневих, рядорозташованих суспільних відносин: економічних, соціальних, територіальних, конфесійних, етичних, мовних і т. д. Всі вони тісно пов'язані між собою, пересікаються, впливають одне на одного. Жодної ієрархічної або концентричної системи не утворюють, залишаючись різними складовими частинами названої мережі суспільних відносин і співіснуючи в режимі кооперації. Через те в їхній загальній сукупності відсутня уособлююча її вершина. Тому немає (і бути не може) центру, який би в межах цієї сукупності представляв її всю в цілому [15, с.96]. Отже там, де є елементи громадянського суспільства, є і саме громадянське суспільство.

Щоб зрозуміти зміни в розвитку громадянського суспільства, треба виходити з того, що “громадянське суспільство і держава є два модуси суспільного буття, які інтегрують і виражають одне й те ж суспільство, але різними засобами” [15, с.94], що тип громадянського суспільства визначається типом держави, яка з початку свого виникнення виступає провідною психоісторичною формою самоорганізації народу [19, с.175]. Історія розвитку державності – це процес зміни державних утворень на певній території. Загибель держав обумовлена втраченою ними здатністю забезпечувати потреби розвитку соціуму.

З позицій діалектико-синергетичного підходу зміна держав як форм суспільної самоорганізації – це процес ускладнення й удосконалення державної влади відповідно до умов існування соціуму. В умовах системної кризи уникли загибелі ті держави, які змогли оптимізувати розвиток соціуму (США в 1929–1933 рр.), і навпаки, загинули держави, які не зробили цього (Російська імперія в 1917 р.).

Процеси руйнування держави, що сходять з історичної арени, не можуть не зачіпати громадянське суспільство. Не випадково в літературі знайшли відображення два протилежні процеси в розвитку громадянського суспільства: кристалізація [15, с.99] і соціальна аномія [17]. Трансформація громадянського суспільства в період заміни однієї держави іншою відзначається домінуванням соціальної аномії над кристалізацією. З цієї точки зору варто досліджувати стадії розвитку громадянського суспільства в межах періоду співіснування з державою.

Таким чином, генеза громадянського суспільства виступає як процес суспільної самоорганізації, обумовлений складною детермінацією таких інтеграторів, як соціальні спільності, суспільні відносини і соціальні цінності. Відповідно до такого розуміння генези громадянського суспільства доцільно дати наступне визначення цього поняття. Громадянське суспільство – це форма суспільної самоорганізації, що відображає сферу недержавних приватних відносин, обумовлених взаємодією індивідуальних і колективних потреб та інтересів, які детермінуються реалізацією свободи особистості та здійснюють вирішальний вплив на формування суспільних відносин і соціальних цінностей.

Саме в такому розумінні громадянське суспільство постає як один із модусів суспільного буття, що постійно взаємодіє з іншим таким модусом – державою. Єдність цих двох модусів і складає цілісність соціуму. Проблему співвідношення громадянського суспільства і держави

можна поставити і в ракурсі логічної задачі, а саме пошуку відповіді на запитання: що є діалектичною парою держави – соціум чи громадянське суспільство? Якщо обидва феномени розташувати у вигляді діалектичної пари з державою, то постає питання: що для них є цілісністю? Якщо діалектичною парою є громадянське суспільство і держава, то їхню цілісність складає соціум. Якщо ж діалектичною парою уявити державу і соціум, то явище, що утворює їхню цілісність, становить філософську загадку.

Таким чином, у цій статті зроблено спробу обґрунтувати генезу громадянського суспільства з позицій матеріалістичної діалектики і діалектико-синергетичного підходу. Автор статті, спираючись на моделі боденівської традиції в дослідженні громадянського суспільства, розглядає утворення і розвиток цього феномена як процес суспільної самоорганізації. На відміну від існуючих, запропоноване в цій статті визначення поняття “громадянського суспільства” вказує внутрішнє джерело його розвитку і спирається на такі основоположні поняття соціальної філософії, як особистість, свобода, взаємодія, потреби, інтереси, суспільні відносини, соціальні цінності, детермінація, самоорганізація.

Наведені уявлення про громадянське суспільство та його генезу забезпечують методологічну основу для подальшого його дослідження як на науковому, так і на соціально-філософському рівні. Запропонована модель може бути продуктивно використана для дослідження ролі громадянського суспільства в розвитку соціуму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александер Дж. Парадокси громадянського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 27-41.
2. Арато Е., Коген Дж. Відродження, занепад та реконструкція концепції громадянського суспільства // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 24-30.
3. Васильченко В. М. Диалектика и синергетика как методы исследования социальных процессов // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 12. – С. 75-80.
4. Володин А. Г. Гражданское общество и модернизация в России // Полис. – 2000. – №3(56). – С.105-116.
5. Гаджиев К.С. Политическая наука: Учебное пособие. – 2-е изд. – М.: Международные отношения, 1995. – 400 с.
6. Гегель Георг Философия права // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф. Г.Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – 1080 с.
7. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические суперники / Пер. с англ. – М.: Ad Marginem, 1995. – 224 с.
8. Гражданское общество в России: проблемы самоопределения и развития. Материалы научной конференции (Москва, 7 декабря 2000 г.) / Ред. кол. Б.И. Коваль (отв. ред.), А.Н. Аринин, С.И. Семенов. – М., 2001. – 144 с.
9. Калинин И. К дискуссии о гражданском обществе // Социс. – 2001. – № 4. – С. 112-122.
10. Карась А. Громадянське суспільство: етапи формування й концептуальні особливості інтерпретації // Схід. – 2002. – №4(47), травень-червень. – С. 54-59.
11. Кін Джон Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Пер. з англ. О. Гриценко. – К.: К.І.С., 2000. – 192 с.
12. Колодій А. Исторична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) // Громадянське суспільство: Україна 2001. – Львів: Ред часопису “І”, 2001. – 284 с.
13. Краткий философский словарь / Ред.-сост. В.И. Воловик, Г.В. Воловик. – Запорожье: Просвіта, 2004. – 140 с.
14. Локк Джон. Два трактата о правления // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф. Г.Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – 1080 с.
15. Мамут Л. С. Гражданское общество и государство: проблема соотношения // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5. – С. 94-103.

16. Маркс К. До критики гегелівської філософії права // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 1. – С. 207-342.
17. Мищенко М. Социально-психологическая атмосфера в украинском обществе и отношение к предпринимательству // Философская и социологическая мысль. – 1994. – № 11-12. – С. 30-42.
18. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 351 с.
19. Моргун В. Громадянське суспільство в контексті типології психоісторії людства // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 1. – С. 171-212.
20. Моргун В.А. Суб'єктивні аспекти історіографії громадянського суспільства в незалежній Україні // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 2. – С. 185-193.
21. Одинцова А.В. Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее // Социально-политические науки. – 1991. – № 12. – С. 40-48.
22. Павленко Ю. В. Соціально-історичне підґрунтя розбудови громадянського суспільства в Україні // Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні: Тези наукової конференції / За ред. А.Ф. Карася. – Львів: Вид. Центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 8-13.
23. Резник Ю.М. Гражданское общество как идея // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 4. – С. 108-118.
24. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. – М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. – 416 с.
25. Степаненко В. Социологическая концепция гражданского общества в постсоветском контексте // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С. 5-21.
26. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – 3 вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
27. Хорос В. Г. Гражданское общество: как оно формируется (и сформируется ли) в постсоветской России? // Мировая экономика и международные отношения. – М.: Наука, 1997. – № 5. – С. 87-98.
28. Шинкарук В.І. Громадянське суспільство і громадянська позиція // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 5. – С. 31.

И.Г.СУХИНА

ЦЕННОСТИ КАК ОНТОЛОГИЧЕСКОЕ ОСНОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ

Актуальность темы исследования. Термин “культура” – один из самых распространенных при рассмотрении вечных философских проблем, которые имеют непосредственное отношение к человеку и его бытию в мире. Поиски содержательного смысла понятия “культуры” приводят к постижению родового способа бытия человека в мире, а именно – к аксиологическим мотивационным основам креативной (Д. Гилфорд) деятельности личности как онтологической субстанции культуры. Важнейшим фактором, определяющим когнитивный интерес к философским аспектам культуры, является ее имманентная связь с духовным миром человека – его экзистенцией. Исходя из этого, культуру можно рассматривать в качестве аутентичного способа бытия человека в мире.

Анализ исследований по теме. Проблема общезначимых ценностей как конститутивного начала культуры рассматривается в работах представителей баденской школы неокантианства: В. Виндельбанда, Г. Риккерта, где проводится идея аксиологического подхода к интерпретации культуры. В них, а также в работах Э. Фромма, М. Шелера и др. акцентируется культуротворческий аспект ценностно-мировоззренческих ориентиров человека. В исследованиях таких отечественных философов как Г.В. Гребеньков, В.Н. Нечитайло и др. аксиологический подход используется в контексте философской антропологии, т. е. применительно к изучению феномена человека как субъекта культуры.

Цель статьи определяет магистральный для философии культуры вопрос о существовании тех культурных универсалий, которые выступают основанием для философского осмысления как культуры в целом, так и ее конкретных проявлений. Поэтому цель статьи состоит в опре-